

فصلنامه پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی

سال چهارم، شماره یازدهم، بهار ۱۳۹۸

نسخه‌شناسی اشعار و شرح احوال صادق هجری تفرشی^۱

علی اکبر عطائی^۲

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کاشان

دکتر عبدالرضا مدرس‌زاده^۳

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کاشان (نویسندهٔ مسؤول)

دکتر اصغر دادبه^۴

استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبائی تهران

چکیده

با توجه به اینکه احیای آثار گذشتگان زبان و ادبیات فارسی، نقشی اساسی در شناخت ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی، تاریخی و سیاسی جامعه گذشته ما دارد و نیز با این شناخت می‌توان افق‌های روشنی را به زندگی امروز گشود، نویسنده را بر این داشت تا به گردآوری دقیق و تحلیل و تصحیح اشعار یکی از انسان‌های وارسته و پاک دورهٔ صفویه و افشاریه بپردازد. این پژوهش سعی دارد تا پس از شرح احوال زندگی شاعر، نسخه‌های خطی از سروده‌های وی را معرفی کند. صادق هجری تفرشی شاعر عصر صفوی و افشاری، ابتدا یک مثنوی تاریخی مذهبی را می‌سراید و سپس به اشعار عرفانی و پرسوز و شور راغب می‌شود.

تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۲/۱۹

تاریخ وصول: ۹۷/۹/۱۳

^۲ amir18275@gmail.com

^۳ dr.modarrezadeh@yahoo.com

^۴ adadbeh@yahoo.com

بیشتر اشعار وی در قالب مثنوی است و چند رباعی و غزل و بیت‌های پراکنده (مفردات) از وی بر جای مانده است. پژوهشگر به این دلیل این موضوع را برگزید تا علاقه‌مندان شعر و ادب فارسی با چنین چهره‌های گمنامی بیشتر آشنا شوند و آنان نیز به تحلیل و معرفی چنین اشخاص و نسخه‌هایی ترغیب شوند. نگارنده مشخصات بعضی از نسخه‌هایی را که در گردآوری دیوان شاعر از آن‌ها استفاده کرده، ذکر می‌کند و در بعضی موارد به نسخه‌هایی که فقط از نظر گذرانده است، اشاره‌ای دارد. پژوهشگر دلیل جمع‌آوری و نقد و تحلیل نسخه‌های صادق تفرشی را زدودن غبار سهو و اعمال سلیقه در نگارش نسخ می‌داند. پژوهشگر در این مقاله به روش کتابخانه‌ای و تحقیق تاریخی، هریک از نسخه‌های مورد نظر را از کتابخانه‌های مختلفی به دست آورده و ماه‌ها این نسخ را با یکدیگر مقایسه کرده و آن‌ها را به دقت مورد تحلیل و بررسی قرار داده است.

واژه‌های کلیدی

صادق تفرشی، تصحیح، نسخه‌های خطی، دوره صفویه و افشاریه.

۱. مقدمه

صادق هجری تفرشی، شاعر و حکیم اواخر دوره صفویه و دوره افشاریه است. شهرت وی در سرودن مثنوی است که کاتبان بسیاری در خلال سده‌های دوازدهم تا چهاردهم هجری، بعضی از آن‌ها را نگاشته‌اند. اگرچه «در تعریف نقد و تصحیح متون گفته‌اند: به حاصل آوردن نسخه‌ای از اثری که اساس عرض دادن و مقابله کردن نسخه‌های خطی و موثق آن اثر فراهم آمده باشد، به طوری که نسخه مذکور، چه از جهت مفهوم و معنی و چه از بابت لفظ و صورت، عین نسخه‌ای باشد که مؤلف عرضه داشته است و یا لااقل هیئت داشته باشد که مؤلف اثرش را به مانند آن و یا نزدیک به آن فراهم آورده است» (جهان‌بخش، ۱۳۹۰: ۱۳ و

۱۴). اما کوشش اغلب گذشتگان در جمع‌آوری سروده‌های هجری تفرشی صرفاً در حد یک رونویسی ساده بوده است. در این مقاله سعی بر آن است با معرفی دقیق‌تری از صادق هجری تفرشی به‌عنوان یک شاعر سده یازده و دوازده هجری، نسخه‌های اشعار وی مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد.

در بررسی اشعار شاعر که هرکدام از نسخه‌هایی جداگانه جمع‌آوری شد، هم ویژگی‌های ظاهری نسخه مورد بررسی قرار گرفت و هم سعی شد تا اطلاعاتی از ویژگی‌های درونی اشعار ذکر شود. در بعضی فهرست‌ها اطلاعات نادرستی درباره نسخه‌ها، کاتبان و تعداد ابیات درج شده بود که پژوهشگر با مقایسه و تحلیل اصل نسخ با آنچه در فهرست‌ها نوشته بود تلاش کرد تا حد ممکن این اشتباهات از بین برود و گزارش صحیح‌تری از این نسخ ارائه شود.

۱-۱. پیشینه تحقیق

اشعار صادق هجری تفرشی از سوی کاتبان و ادیبان بسیاری مورد توجه قرار گرفته است. بعضی از مثنوی‌های او (شهنشاهنامه، فخریه و سوزوگداز) بارها کتابت شده‌اند و حتی مقاله‌هایی هم در این ارتباط به طبع رسیده است. بیشتر این کاتبان و ادب‌دوستان از خط هجری بوده‌اند که قصد داشته تا نسبت به هم‌وطن تفرشی خود ادای دینی کرده باشند. اگرچه بعضی از ایشان درصدد جمع‌آوری کامل آثار صادق تفرشی بوده‌اند، به دلایلی موفق به اتمام این کار نشده‌اند. در ادامه به بعضی از این تلاش‌ها اشاره می‌شود.

هرچند از روزگار شاعر تا روزگار ما فاصله چندانی نیست، نسخه اولیه و دست‌نوشته‌های شخصی شاعر امروزه در دسترس نیست و شاید از کشور خارج شده، یا در کتابخانه‌ای شخصی از نظرها پنهان است و یا به کلی از بین رفته است. به یک نمونه از این موارد اشاره می‌شود: «خود بنده وقتی مجموعه‌ای از مثنویات وی به دستم افتاد که از حیث کاغذ و خط و تذهیب و جلد کم‌نظیر بود، آن نسخه گران‌بها را در سال ۱۳۳۶ شمسی به یکی از شعرای نامور کشور افغانستان که در تهران به اتفاق مرحوم صادق سرمد به منزل

آمده بود اهدا کردم تا مهمان عزیزی از پیش یک شاعر ایرانی دست خالی نرفته باشد...» (گلچین معانی، ۱۳۴۶: ۳۱).

بعضی از کاتبان فقط با کتابت سروده‌ها یا بخشی از سروده‌های صادق هجری، عنوان «دیوان» بر آن نهاده‌اند که به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. کتابت نسخه محمدحسن بن محمد رحیم کوهینی تفرشی شامل سه مثنوی *شهنشنامه*، *سوزوگداز* و *فخریه*، از مجموعه اشعار شاعر است که در سال ۱۳۱۰ هجری قمری نوشته شده است. این مجموعه با شماره نسخه ۱۳۸۱۵/۲ کتابخانه مجلس موجود است.

۲. کتابت نسخه محمدعلی با شماره ۳۵۹۲ که در کتابخانه دانشگاه تهران موجود است که شامل مثنوی *شهنشنامه*، *سوزوگداز* و *مرقومات* شاعر است که نسبت به نسخه قبل کامل‌تر است و ظاهراً کاتب آن را در خلال سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۴ هجری قمری نگاشته است.

۳. نسخه شماره ۵۱۷۰ دانشگاه تهران که شامل سه مثنوی *شهنشاهنامه*، *سوزوگداز* و مثنوی *فخریه* (فقط ۴۱ بیت باقی مانده و ۵ بیت پایانی آن مخدوش است). کاتب این نسخه مشخص نیست و همچنین تاریخ کتابت که معمولاً در پایان نسخه می‌آید، ندارد.

۴. تقی حاتمی تفرشی، یکی از خوشنویسان دوره معاصر، مجموعه‌ای کامل‌تر از گذشتگان را جمع‌آوری کرده که شامل چند مثنوی و چندی از *مرقومات* صادق تفرشی همراه با یک مثنوی از دایی و استاد شاعر یعنی محمد مؤمن تفرشی است و در سال ۱۳۵۰ خورشیدی انتشارات ایرانمهر آن را به طبع رسانده است. اگرچه اشعاری را که تقی حاتمی در این مجموعه نوشته، کامل‌تر از مجموعه‌های قبلی است، متأسفانه این مجموعه هم نوعی کتابت از روی نسخه‌های گذشتگان است و هم مغلطاتی فاحش دارد و هم اطلاعات دقیق و درستی از نسخه‌های مورد استفاده ارائه نکرده است.

دلایل مختلفی برای پژوهشگر وجود داشت تا قصد بازنگری نسخ اشعار هجری تفرشی را داشته باشد. مثلاً در مثنوی *سوزوگداز* که حدود ۲۷۰ بیت دارد، شاعر شعر خود را با ابیاتی به زبان عربی شروع کرده است. در ادامه، ابیاتی فارسی و گاهی ملمع سروده است.

تقی حاتمی، کاتب و گردآورنده این مثنوی به سلیقه شخصی خود، آن‌ها را تفکیک کرده و یک مثنوی فارسی به نام *آتشکده* و یک مثنوی عربی به نام *سوزوگدا* از ثبت کرده است، درحالی‌که معنای کلی مثنوی را در نظر نگرفته است. از این دست سلیقه‌کاری‌ها و اشتباهات در همه نسخه‌ها کمابیش دیده می‌شود.

۲-۱. روش پژوهش

روش پژوهش نگارنده به شیوه کتابخانه‌ای و با روش تحقیق تاریخی انجام شد. پژوهشگر در این روش از گونه «متن محور» (پژوهش‌های متن‌پژوهانه) پیروی کرد و از «متن‌پژوهی توصیفی» نیز بهره گرفت. پژوهشگر در مواردی که نسخه‌های متعددی از یک سروده شاعر را در اختیار داشت، فقط به نسخه‌ای که از خوانایی و اعتبار بیشتری برخوردار بود، اشاره کرد.

۲. معرفی شاعر

اگرچه مانند اکثر بزرگان، زمان دقیق تولد و شرح کامل و جامعی از زندگانی شاعر در دست نیست، خلاصه آنچه در تذکره‌های *آتشکده* آذر، *الذریعه*، *روضه‌الصفاء* و *مجمع‌الفصحا* و... آمده، بدین شرح است:

در *آتشکده* آذر آمده است که «آقا محمدصادق سیدی والانژاد و عالمی پاک‌اعتقاد و فاضلی درویش‌نهاد. اصلش از طبقه سادات عظیم‌الشأن محال تفرش و اکتساب اخلاق کرده و از قرآن و امثال به امتیاز مخصوص گشته» (آذر بیگدلی، ۱۳۳۷: ج ۱، ۳۸۶). «آقا صادق فرزند آقا فضل‌الله بن نظام‌الدین بن حبیب بن جعفر بن تاج‌الدین حسن بن فخرالدین علی بن رضی‌الدین مرتضی از سادات صحیح‌النسب و جلیل‌القدر است که از طرف پدر سلسله‌نسب ایشان به حضرت سید سجاد زین‌العابدین علی بن حسین علیهما‌السلام منتهی می‌شود و سلسله ایشان با سلسله‌های سادات طرخوران تفرش مرتبط‌اند» (سحاب، ۱۳۲۷: ۹۲).

صادق تفرشی در حدود سال‌های ۱۰۹۵ تا ۱۱۰۰ هجری قمری که تقریباً مصادف با اواخر حکومت صفویه است، در روستای طرخوران تفرش پا به عرصه وجود گذاشت. در سنین کودکی و نوجوانی نزد دایی خود آقا مؤمن (داعی تفرشی) که یکی از علما و فقهای بزرگ تفرش بوده است به تحصیل مقدمات علوم پرداخت. سپس برای کسب علوم عالیه رهسپار اصفهان شد. در آنجا نزد استاد خویش محمدصادق اردستانی که فیلسوف و از شاگردان خاص میرابوالقاسم میرفندرسکی بوده است، به تحصیل پرداخت و ظرایف و دقایق عرفان و حکمت را از وی فراگرفت.

در تذکره ریاض‌الشعرا آمده است: «از شاگردان حکیم ربانی مولانا محمدصادق اردستانی است. بسیار به شعور و لطافت طبع است و در فنون حکمت ربط طیادی دارد. در شعر صاحب مذاق خوشی است» (واله داغستانی، ۱۳۸۴: ج ۲، ۱۲۰۰). بعد از مرگ استاد و تغییر حکومت به دولت افشاری (۱۱۴۸ق) به تفرش بازگشت و به شدت مورد احترام و اعزاز مردم قرار گرفت. در تمام مدت اقامت در زادگاهش علما و فضیلت‌زادانی از علم و فضیلت صادق تفرشی بهره‌مند می‌شدند. وی صاحب یک فرزند پسر به نام ابوالقاسم و دو فرزند دختر بوده که متأسفانه در یک شب دو دخترش را از دست می‌دهد. وی می‌نویسد: «گرگ قتال روزگار که در بچه‌خواری با گربه برابر و در سختگیری و جفای ابنای دهر از سگ کمتر است وقتی از افلاذ کبد و حبات قلبم دو دختر که هریک با دو پسر یعقوب برابر و به تخصیص یکی از ایشان هرچند پاره جگرم بود اما با دل پاره پیوندی دیگر داشت، چون یوسف از پیش چشم یعقوب دلم ربود در مرثیه‌ای این ذریعه و مصیبت موجب بث شکوایی رفته بود:

صادق که به هرزه رنج برده است به خاک هرگز نفسی خوش نشمرده است به خاک
از داغ دلش چرا چراغان نکند یک شب دو عروس را سپرده است به خاک»
(سحاب، ۱۳۲۷: ۹۹)

صادق تفرشی در دوران آرام و بی‌هیاهو در «گیان» که یکی از بیلاقات خوش‌آب‌وهوای

تفرش بوده است، به سرودن مثنوی‌های ارزشمند «شهنشاهنامه» و «فخریه» پرداخت. در این دوران هنوز چشم شاعر به روی وقایع سیاسی روزگار گشوده نشده و نامرادی‌های روزگار را نچشیده است.

اگرچه بیشترین سال‌های عمر صادق تفرشی در دوران حکومت صفویان سپری شده، بیشترین حوادث تأثیرگذار زندگی وی مربوط به دوران حکومت نادری است. نادرشاه افشار برای تعلیم و تربیت فرزندش، رضاقلی میرزا، به دنبال استادی حاذق بود تا جانشینی تربیت کند که هم بتواند علوم و دانش‌های مختلف روزگار را فراگیرد و هم مراتب اخلاق و کشورداری و حتی رفتار و برخورد اجتماعی صحیح را بیاموزد. به همین قصد، استادی کاردان‌تر و نامدارتر از صادق تفرشی را که جامع همه ویژگی‌های یک استاد کامل است، نمی‌یابد. شاه ابتدا در نامه‌ای صادق را به دربار دعوت می‌کند ولی استاد در پاسخ نامه که همراه آن قطعه شعری^۱ بوده است، از این دعوت استنکاف می‌کند. بار دیگر در حکمی تهدیدآمیز به این مأموریت گمارده می‌شود. پس از مدتی استاد مورد ناسپاسی شاهزاده قرار می‌گیرد. «به واسطه سوءظن، آن سید شریف را مورد زجر عینف ساخته، عن‌قریب مکافات را به چشم خود دید و نادرشاه او را کور کرد» (هدایت، ۱۳۸۵: ج ۸، ۷۰۶). در نهایت، صادق تفرشی همراه با بستگان و گروهی از هم‌وطنانش به خراسان تبعید شدند. او در غربت و تبعید هم به سرودن دیگر اشعار و مثنوی‌هایش همچون *صبا نامه*، *سوزوگداز* و *هجرت نامه* پرداخت که در واقع همه آن‌ها ترجمان احساسات و احوال درونی اوست. سرانجام پس از قتل نادرشاه و سقوط حکومت افشاری، در اواخر سال ۱۱۶۰ هجری، هنگامی که با گروهی از هم‌وطنان و همراهان قصد بازگشت به وطن داشت، در میان راه بیمار شد و چهره در نقاب خاک کشید. جسم پاکش در باغ طوطی، در جوار مرقد حضرت عبدالعظیم حسنی^(ع) در شهر ری به خاک سپرده شد.

۳. حکیم یا شاعر؟

در این پژوهش سعی شد تا با شواهد و قراین موجود به این نتیجه برسیم که بیشترین شهرت صادق تفرشی در شعر و شاعری بوده است یا در حکمت و عرفان؟

با بررسی ابعاد مختلف زندگانی بزرگانی چون عطار، مولانا، حافظ و بسیاری دیگر از شاعران خوش‌نام زبان فارسی، به آسانی به این نتیجه خواهیم رسید که بُعد حکمت و دانشی که نزد این بزرگان بود، از بُعد شاعر بودن آنان بسیار وسیع‌تر و حائز اهمیت‌تر بوده است. چه بسا صرف اینکه آنان را شاعر بنامیم، جفایی است که به آنان روا داشته‌ایم. بهتر است این بزرگان را حکیمان یا عارفان شاعر بنامیم تا شاعران عارف و حکیم.

پیش‌تر گفته شد که وقتی نادرشاه برای تربیت فرزندش رضاقلی میرزا به‌دنبال استاد و مربی بود، صادق تفرشی را از هر شرایطی مناسب‌تر از دیگران یافت و حتی وقتی صادق عذر آورد، پذیرفته نشد و بار دوم در حکمی همراه با تهدید ایشان را به سمت استادی شاهزاده گماردند. بدیهی است نادرشاه به‌دنبال شاعر نبوده بلکه به‌دنبال حکیم و دانشمندی بوده تا فرزندش بر اثر مصاحبت با چنین بزرگ مردی علوم و فنون مختلف و حتی راه و رسم انسانیت بیاموزد. این مهم‌ترین دلیل بر عالم و حکیم بودن صادق تفرشی است.

صادق تفرشی در سرودن اشعار فارسی و عربی تبحر کافی داشت و به همه علوم و فنون آن مسلط بود و طبع خود را در بیشتر قالب‌های شعری به‌خوبی آزموده است. در مثنوی فخریه می‌گوید: «از دری و تازی و از نظم و نثر می‌رسدم بر همه دعوی حصر» ولی به هیچ وجه نمی‌خواهد این هنر را وسیله معاش خود سازد و شعر و شاعری را حرفه و پیشه خود نمی‌داند: «شعرفروشی نه شعار من است / شاعری و شعر نه کار من است»

۴. معاصران و استادان

در روزگار صفویه و افشاریه، تاریخ ادبیات فارسی شاهد ظهور شاعران بسیاری است. چون اصفهان پایتخت دولت صفویان بوده است، همه عالمان و شاعران و حتی صنعتگران

پروانه‌وار به دور شمع دارالحکومه جمع می‌شدند. شمار زیادی از مدارس علمیه و خانقاه‌ها و انجمن‌های ادبی و شعری در این ولایت بر قرار بوده و بدیهی است اصفهان و توابع آن بیش از هر جای دیگر، شاعران و شعردوستان را به خود دیده باشد. صادق تفرشی با بعضی از ایشان هم‌دوره بوده و حتی با اکثر آن‌ها مصاحبت هم داشته است. «شمیم اصفهانی و حجاب اصفهانی و شعله اصفهانی و داعی تفرشی و راهب اصفهانی و طیب اصفهانی و معاصرین ایشان در این سنوات و معاصر نادرشاه و شاه‌رخ شاه بوده‌اند و تا یک‌هزار و یکصد و شصت و هفت (۱۱۶۷ق/ ۱۷۵۴م) به اندک تقدیم و تأخیر رحلت نموده‌اند» (هدایت، ۱۳۸۵: ۷۰۶۹). آقا مؤمن (داعی تفرشی) اولین استاد او، که از کودکی نقش مرید را برایش ایفا کرده، یکی از فقها، علما و شاعران زمان خود به حساب می‌آمده است. «اسم شریفش مولانا محمد مؤمن سیدی عالی‌گهر و فاضلی درویش‌سیر. به اکثر کمالات متصف و ارباب کمال عصر به جلالت قدرش معترف. مستغنی‌اللقاب والاصاف و مهذب‌الاخلاق و چون مؤمن الطاق در ایمان و اصل ایشان از عظمای سادات فم مین محال تفرش قم. نعمت صحبت ایشان منتهای آمال اکثر مردم و فقیر مکرر به خدمتش رسیده و شاهد خدمت او چشیده. بعد از اینکه اکثر اوقات عمر در اصفهان خلدنشان تحصیل کمالات کرده به وطن خود رفته، در زاویه فقر و فنا پا به دامن کشیده و صحبت از عوام درچیده. در نظم و نثر کمال قدرت داشته. عبارت نثر دل‌پذیرش لآلی منشور و مضامین بلند نظمش جواهر منظومه. در شاعری به قصیده‌گویی مایل و در نودسالگی در همان دیار به اجل محتوم گذشته» (آذر بیگدلی، ۱۳۳۷: ج ۱، ۳۷۷-۳۷۸). صاحب مجمع‌الفصحاح نیز وی را معاصر هاتف اصفهانی و آذر بیگدلی معرفی می‌کند. نتیجه مجالست طولانی با چنین شاعرانی سبب شد تا صادق از دوران نوجوانی صاحب ذوق و قریحه شعری شود.

۵. تخلص شعری

اگرچه صادق تفرشی در ابتدا به نام تخلص می‌کرده است^۲، در بعضی سروده‌های وی،

تخلص «هجری»^۳ دیده می‌شود. این اسم تخلص شعری احیاناً پس از تبعید ایشان به خراسان و دوری از وطن برگزیده شده است. وی فرزندی به نام ابوالقاسم دارد که در برخی تذکره‌ها شرح مختصری درباره او آمده است و ابیاتی از وی را هم نگاشته‌اند. چون وی نیز به هجری تخلص کرده برخی از فهرست‌ها آثار صادق هجری را به نام ایشان ثبت کرده‌اند. در نسخه شماره ۳۱۶۵ دانشگاه تهران که ظاهراً یکی از قدیمی‌ترین نسخه‌ها از سروده‌های صادق تفرشی است، فقط چند بیت شعر را به ابوالقاسم هجری نسبت داده و سروده‌های دیگر را با نام صادق هجری آورده که درست هم این است ولی متأسفانه پس از ایشان بعضی ادب‌دوستان به این دلیل که در تذکره‌ها تخلص اولیه صادق را نوشته‌اند، هرچه سروده به نام هجری تفرشی بوده ولی به ابوالقاسم هجری منسوب کرده‌اند و بعضی فهرست‌ها هم بدون تحقیق آن مطالب را آورده‌اند. همه کسانی که اهل تفرش بوده‌اند و آثار صادق را نوشته و بررسی کرده‌اند به‌خوبی می‌دانسته و می‌دانند که تخلص هجری را نخست صادق تفرشی برگزیده و شهرت و دانش پدر به هیچ وجه با پسر ایشان قابل قیاس نبوده است؛ به‌طوری که اهالی این شهر اکنون صادق را هجری می‌دانند و شاید اکثر آنان نمی‌دانند که فرزند وی هم تخلص هجری داشته است. این موضوع بسیار مورد توجه نگارنده قرار گرفت تا بتواند به نتیجه‌ای محکم و متقن برسد. پس از تفحص و حتی گفت‌وگو با بعضی بزرگان و ادب‌پژوهان تفرش و معمرین آن دیار، بر وی مسلم گشت که آثار برجای‌مانده متعلق به صادق هجری تفرشی است نه ابوالقاسم. ممکن است اولین کاتب سروده‌های صادق فرزندش ابوالقاسم باشد و همین مطلب موجب اختلافات در تذکره‌ها باشد که وی را به هجری مشهور کرده باشد (۴).

۶. سبک شاعر

با توجه به دوران زندگانی صادق تفرشی (حدود ۱۰۹۵ تا ۱۱۶۰ق) که از عمر شصت و اند ساله‌اش حدود پنجاه سال عمر خویش را در دوره صفویه گذرانده است، باید سبک شعری او را

«سبک هندی» بنامیم. هرچند تغییر حکومت از صفویه به افشاریه را نباید در تغییر نگرش شاعران این سال‌ها نادیده گرفت. بیشترین فرازونشیب‌های زندگی صادق در همین سال‌های حکومت نادری است. در دوره صفویه شاهد شاعرانی هستیم که با تأثیری از شاهنامه فردوسی طبع آزموده‌اند. نخستین و مفصل‌ترین مثنوی صادق یعنی *شهنشاهنامه ملوک* هم بدین سبک سروده شده است، ولی هدف شاعر از سرودن آن صرفاً روایتی حماسی مذهبی نیست بلکه یک گزارش تاریخی از بدو خلقت انسان تا عاقبت قیام مختار ثقفی و عقوبت دشمنان وی است.

تلمذ در محضر استادی چون محمدصادق اردستانی که خود تربیت‌شده مکتب حکمت و عرفان میرفندرسکی است، بی‌تردید رنگ‌وبوی بعضی اشعار صادق تفرشی را هم حکیمانه و عارفانه کرده است. در سال‌های تبعید به خراسان (تقریباً اواخر عمر) حال‌وهوای اشعار صادق نیز تغییر می‌کند و خمیرمایه‌های گله و شکوه از روزگار و هجران و... به خود می‌گیرد. هجرت از عراق عجم به خراسان در واقع سفر از سبک هندی به دوره بازگشت ادبی است. اگرچه سبک دوره بازگشت ادبی رسماً آغاز نشده است، شاید بتوان صادق تفرشی را یکی از نمونه شاعرانی قلمداد کرد که بینابین سبک هندی و سبک بازگشت بوده؛ سبکی که کسانی چون مشتاق اصفهانی و اعضای انجمن ادبی وی در حال نهادن سنگ بنای آن بوده‌اند.^۴

اشعار صادق تفرشی را می‌توان به سه نوع تاریخی، غنایی و تعلیمی تقسیم کرد. مثنوی *شهنشاهنامه ملوک* بی‌تردید در نوع اشعار تاریخی قرار می‌گیرد. شاعر روایتگر تاریخی است که از فرمانروایی سلاطین اساطیری به حکومت حاکمان اسلامی می‌رسد. مثنوی فخریه، *آتشکده*، *صبانامه*، *هجرت‌نامه*، *گل‌وبلبیل*، *غزل‌ها* و *رباعی‌ها* در زمره اشعار غنایی است. اشعاری که به صورت پراکنده سروده که حال‌وهوای پند و اندرز دارد (مرقومات و تأثیر اصل گوهر) و از اشعار تعلیمی وی به شمار می‌آیند.

۷. معرفی نسخ اشعار^۵

اشعاری که از صادق تفرشی بر جای مانده، معمولاً به صورت پراکنده کتابت شده است.

بیشتر نسخه‌ها فقط یک مثنوی و گاهی بعضی از کاتبان دو مثنوی و بعضی سه مثنوی از ایشان را کتابت کرده‌اند. نگارنده به دلیل زیاد بودن نسخه‌ها در بعضی از اشعار ایشان فقط به تعداد معدودی از آن‌ها اشاره کرد. بعضی از سروده‌های ایشان نسخه‌های کمتری داشت که همه نسخه‌ها بررسی شد و نام آن‌ها در این مقاله آمد. بعضی از سروده‌های شاعر فقط یک نسخه داشت که نگارنده فقط همان تک نسخه را آورده است.

در نحوه آدرس‌ها و معرفی نسخه‌ها معمولاً سعی شده تا به اختصار و به صورتی که در اغلب فهرست‌واره‌ها آمده است، انجام شود تا خواننده به اجمال مشخصاتی کوتاه از نسخه مورد نظر را رؤیت کند و اگر راغب به دیدن نسخه مورد نظر بود، از این طریق میسر شود. از بعضی نسخه‌های معرفی شده در این مقاله، هیچ آدرس و اطلاعاتی در فهرست‌واره یافت نشد ولی نویسنده آن‌ها را در بین نسخه‌های بعضی کتابخانه‌ها یافت که شرح و معرفی کوتاهی از آن‌ها را آورده است.

۷-۱. مثنوی شهنشاهنامه ملوک (شاهنامه)

این مثنوی بر وزن خسرو و شیرین نظامی (مفتعلن مفتعلن فاعلن: بحر سریع مسدس محذوف) است و تاریخ ایران را از سلطنت کیومرث تا آخر ساسانیان و ظهور حضرت محمد (ص) و خلفای راشدین، به طور اختصار ذکر می‌کند. در پایان، مختصری هم درباره خلافت امام حسن مجتبی (ع)، معاویه، یزید، مختار و حجاج بن یوسف اشاره کرده است. موضوع اصلی این مثنوی تاریخ است و شاعر سعی دارد تا مروری گذرا از حکومت پادشاهان و حوادث مهم و تأثیرگذار عهد آنان ارائه دهد. اگرچه در دوره صفویه، شاهد خلق شاهنامه‌واره‌هایی هستیم که موضوع اصلی آن‌ها همچون شاهنامه فردوسی ذکر دلاوری و رشادت‌ها و گزارشی از نبردها و حتی ذکر سجایای اخلاقی قهرمانان این منظومه است ولی در مثنوی شهنشاهنامه ملوک صادق هجری تفرشی با یک مثنوی صرفاً تاریخی مواجهیم. رسالت این مثنوی همچون حمله حیدری و خاوران‌نامه و... فقط دینی‌مذهبی نیست اگرچه در پایان مثنوی به این سو کشیده شده است؛ ولی آنچه مسلم است شاعر قصد

دارد تا تاریخی مجمل از ابتدای خلقت تا حوادث مهم دوره امام سوم شیعیان ارائه دهد. این مثنوی حدود ۷۷۰ بیت است که در بعضی نسخه‌ها چند بیت بیشتر یا چند بیت کمتر است. کاتبان این مثنوی اختلاف چندانی در تحریر ابیات نداشته‌اند ولی در بعضی موارد که شاید به دلیل عدم خوانش صحیح نسخه موجود بوده از ذکر آن‌ها صرف نظر کرده‌اند. شمار چنین ابیاتی در مجموع بیشتر از ده بیت نیست. گاهی هم اختلافاتی بین واژه‌های ابیات پیش آمده است. در تحلیل و تصحیح دقیق نسخه‌ها که نویسنده آن را به عنوان رساله دکتری مورد بررسی قرار داده، نسخه اساس را با دو نسخه دیگر مقابله کرده و در آنجا اختلافات دقیق بین نسخه‌ها را نشان می‌دهد.

آغاز:

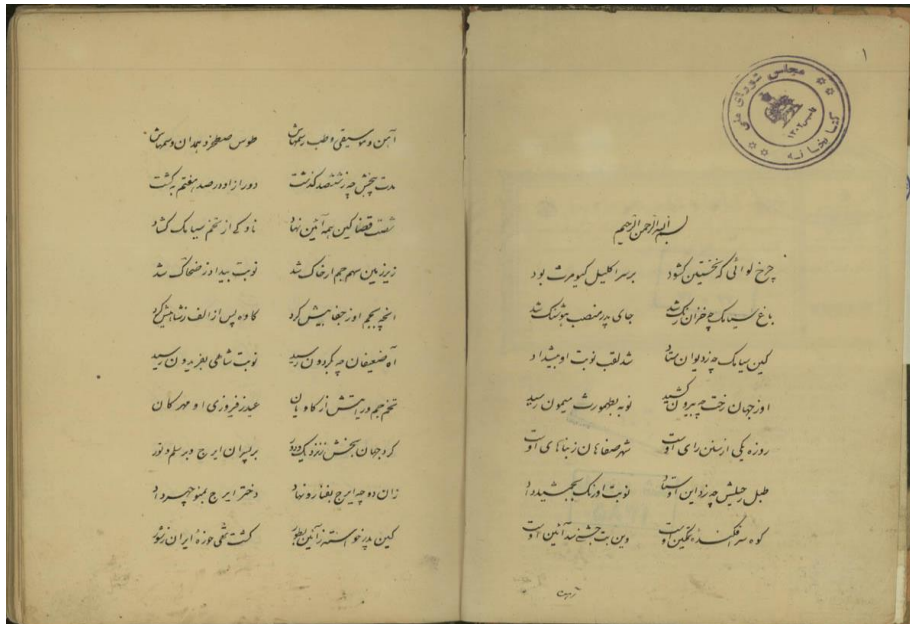
چرخ لوایی که نخستین گشود بر سر اکیلیل کیومرث بود

انجام:

برد چو حجاج از این جنگ نام کوکب او یافت عروجی تمام

[منزوی، ۱۳۷۷: ج ۴، ۲۹۵۸؛ آقابزرگ تهرانی، ج ۱۹، ۲۱۸ و ج ۹، ۵۷۸؛ درایتی، ۱۳۸۹:

ج ۶، ۳۳۶]

تصویر ۱: صفحه نخست نسخه ۱۳۴۳۲/۱ مجلس

۱. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۱۳۴۳۲/۱ (نسخه اساس)

آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، کاتب: ابن محمد کاظم، تاریخ کتابت: ۱۲۴۰ هجری قمری؛ جلد: مقوا، ۵۰ برگ، ۱ سطر، اندازه: ۲۰/۵ × ۱۲/۵ سانتی متر

هرچند نسخه‌های نسبتاً زیادی از شهنشاهنامه صادق تفرشی را می‌توان از لابه‌لای نسخه‌های قدیمی بعضی کتابخانه یافت، این نسخه به دلیل خوانایی بیشتر و هم تقدم زمانی بیشتر بر نسخه‌های دیگری که در دسترس نویسنده بود، نسخه اساس قرار گرفته است.

۲. تهران، دانشگاه، شماره نسخه ۵۱۷۰/۱

آغاز: برابر؛ انجام:

لعن به حجاج و به ابن زبیر بر پسر سعد و دیگر بر زبیر

خط: نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری؛ کاغذ: فرنگی، جلد:

مقوا، ۲۸ برگ (۲-۲۹ رو)، ۱۴ سطر (۷×۱۳)، اندازه: ۱۲×۱۸ سانتی‌متر

۳. تهران، دانشگاه، شماره نسخه: ۳۱۶۵/۶

آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳؛ کاغذ: فرنگی، جلد: تیماج قهوه‌ای،

۳۹ برگ (۱۸۶-۲۲۴)، ۱۰ سطر (۶×۱۰/۵)، اندازه: ۱۵×۱۰/۵ سانتی‌متر

۴. قم، مرکز احیای میراث اسلامی، شماره نسخه: ۶۷۹ و ۲۶۶۶ عکسی

آغاز: برابر؛ انجام:

گر سر هر موی زبان بایدم در خور آن نطق بیان باشدم

خط: نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳؛ همراه با یادداشتی از محمد بن

زین‌الدین محمد حسینی تفرشی قمی (نوه صاحب شاهنامه) به تاریخ دهم ربیع‌الاول ۱۳۲۷

هجری قمری که در برگه اول نسخه با خطی کم‌رنگ نوشته شده است؛ جلد: تیماج قهوه‌ای

۴۰ برگ، ۱۰ سطر، اندازه: ۱۵/۵×۱۰ سانتی‌متر

۵. تهران، ادبیات، شماره نسخه: ۳۰- د آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: یکشنبه ربیع‌الاول ۱۲۹۰ هجری قمری؛ کاغذ:

فرنگی، جلد: مقوا، ۳۳ برگ، ۱۲ سطر (۵×۱۲) اندازه: ۲۱×۱۲/۵ سانتی‌متر

۶. تهران، ملک، شماره نسخه: ۵۳۸ آغاز و انجام: برابر

خط: شکسته نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: یکشنبه ۴ ذیحجه ۱۲۹۳ هجری قمری،

محل کتابت نسخه: تهران، مجدول، کاغذ: فرنگی، جلد: رویه ساغری یشمی، ۳۰ برگ، ۱۳

سطر، اندازه: ۱۵/۵×۲۱ سانتی‌متر

۷. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۲۵۳۳ آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، کاتب: فضل‌الله، تاریخ کتابت: ۱۳۰۳ هجری قمری، برای عباسقلی سپهر؛

مجدول، سرفصل مذهب، کاغذ: فرنگی، جلد: تیماج سبز، ۷۹ صفحه، ۱۰ سطر (۵×۱۷)،

اندازه: ۲۱×۱۴/۵ سانتی‌متر

۸. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۱۳۸۱۵/۱ آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، کاتب: محمد حسن بن محمد رحیم کوهینی تفرشی، تاریخ کتابت: صفر ۱۳۱۰ هجری قمری، جلد: مقوایی، ۳۶ برگ (۱ پشت- ۳۶ پشت)، ۱۲ سطر

۹. تهران، ملک، شماره نسخه: ۵۶۰۶/۲ آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، کاتب: محمود بن محمدعلی، تاریخ کتابت: ۱۸ جمادی‌الاول ۱۳۱۲ هجری قمری، کاغذ: فرنگی، جلد: میشن سیاه، ۳۶ برگ (۱۱ رو- ۴۶ پشت)، ۱۱ سطر،

اندازه: ۲۲/۵×۱۸ سانتی‌متر

۱۰. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۹۳۲۲۱/۱ آغاز و انجام: برابر

در این نسخه دو مهر از کاتب به سجع «عبد‌الراجی یوسف» و «عاشقعلی» زده شده است. خط: نستعلیق، کاتب: یوسف تفرشی طرخورانی متخلص به عاشقعلی، تاریخ کتابت: دوشنبه ۹ محرم ۱۳۲۴ هجری قمری، جلد: گالینگور مشکی، ۲۹ برگ (۱ پشت - ۲۹ رو)،

۱۴ سطر، اندازه: ۱۷/۵×۱۱/۵ سانتی‌متر

۱۱. کاشان، عاطفی حسن، شماره نسخه: بدون شماره

آغاز: برابر؛ انجام:

داد زبانش چه ز گفتن بدل دایره طی کرد که طی السجل

از دوره پیشدادیان تا عهد اموی؛ خط: شکسته‌نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: ۱۳۲۵ هجری قمری، قبل از متن، دو صفحه مقدمه، شرح حال آقا محمدصادق و میرزا ابوالقاسم هجری فرزند آقا محمدصادق آمده است. اندازه: ۲۰×۱۳ سانتی‌متر [نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: ۷-۷۵]

۱۲. قم، گلپایگانی، شماره نسخه: ۹/۷۹-۱۵۲۹ آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، کاتب: احمد بن محمدحسین بدیعی خوانساری، تاریخ کتابت: غره

ذیحجه ۱۳۴۵ هجری قمری، نام کتاب در این نسخه «تاریخ‌نامه سلاطین جهان» ثبت شده، جلد: تیماج نارنجی، ۳۷ برگ، ۱۱ سطر اندازه: ۲۱×۱۳/۵ سانتی‌متر.

۲-۷. مثنوی سوزوگداز (آتشکده)^۱

این مثنوی بر وزن *منطق‌الطیر عطار* و مثنوی مولانا جلال‌الدین محمد (فاعلاتن فاعلاتن فاعلن: بحر رمل مسدس محذوف) سروده شده که اشعاری پرسوز و باحال است. مثنوی‌های *سوزوگداز* در نوع خود ممتاز و سرآمد مثنوی‌های دیگر است. شاعرانی دیگر همچون نوعی خبوشانی، آذر بیگدلی و میرزا طیب طوفان هزار جریبی هم مثنوی‌هایی از این نوع دارند. «مثنوی آقا صادق تفرشی موسوم به آتشکده است، ولی در بعضی نسخه‌ها عنوان *سوزوگداز* دارد، مانند نسخه‌های ۱۰۸۶ کتابخانه مجلس (ص ۶۸-۷۸)» (گلچین معانی، ۱۳۴۶: ۲۴). این مثنوی در بعضی نسخه‌ها ۲۰۸ بیت سروده شده که ۲۳ بیت آغازین آن به زبان عربی است و در بعضی نسخه‌ها با ابیات بیشتر که حدود ۱۱۰ بیت عربی و ۱۶۰ بیت فارسی دارد. سرودن این مثنوی حکایت از اشراف شاعر بر زبان و شعر عرب دارد. متأسفانه به دلیل ناخوانا بودن و شاید عدم آشنایی کاتبان به زبان عربی و خوانش صحیح آن در بیشتر نسخه‌ها ابیات عربی حذف شده است و به این سبب شماره بیت‌های این مثنوی در نسخ مختلف یکسان نیست. اگرچه پژوهشگر در فهرست‌ها و کتابخانه‌های مختلف به بیش از ۴۵ نسخه کامل و ناقص این مثنوی نظر داشته است، برای جلوگیری از اطاله کلام و مقاله به تعدادی از آن‌ها اشاره می‌شود.

آغاز:

مَعشَرُ العُشاقِ مِنْ أَهْلِ الجُوی
انَّنی أَنسْتُ ناراً بِالطوی ...
آشی می‌بینم ای یاران ز دور
گرم می‌آید به چشم نخل طور

انجام:

نیست در عالم به‌جز کون و فنا
این سخن کوتاه باید والسلام

[آقابزرگ تهرانی، ۱۳۶۱: ج ۹، ۵۷۸، ج ۱۲، ۲۵۶ و ج ۱۹، ۲۱۲؛ منزوی، ۱۳۷۷: ج ۴، ۲۹۲۳؛ درایتی، ۱۳۸۹: ج ۶، ۲۵۶-۲۵۷]

۱. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۱۴۱۹۰/۱

کاتب: علیخان خسروی رودباری قزوینی، تاریخ کتابت: غره ذیقعد ۱۱۸۲ هجری قمری، محل کتابت نسخه: قزوین، جلد: کاغذی، ۶ برگ (۵ پشت- ۱۰ رو)، اندازه: ۲۰×۱۲ سانتی‌متر

۲. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۲۱/۱۰ رهی معیری

آغاز: برابر؛ انجام: باده و غم هر دو با هم رفته است (؟)

این نسخه ۱۵۸ بیت دارد. خط: شکسته نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری، مَهر: اسدالله بن محمدحسین، کاغذ: فرنگی، جلد: تیماج قهوه‌ای، ۱۶ صفحه (۲۲۴-۲۳۹)، ۱۱ سطر (۱۰×۶/۲)، اندازه: ۱۵×۹/۸ سانتی‌متر

۳. تهران، دانشگاه، شماره نسخه: ۵۱۷۰/۲

آغاز: برابر؛ انجام:

این سخن اصل است و شاخ و برگ نیست چاره بخت سیه جز مرگ نیست
خط: نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری، کاغذ: فرنگی، جلد: مقوا، ۱۰ برگ (۲۹ رو- ۳۸ پشت)، ۱۴ سطر (۱۳×۷)، اندازه: ۱۸×۱۲ سانتی‌متر

۴. تهران، الهیات، شماره نسخه: ۱۷۲/۱۳

آغاز: برابر؛ انجام:

آن‌که دارد هر شیبی از پی سحر آن‌که می‌باشد دعایش را اثر
در فهرست این نسخه، این مثنوی را متعلق به آذر بیگدلی دانسته که البته خطاست چون همان طور که پیش‌تر ذکر شد، آذر بیگدلی هم مثنوی سوزوگداز دارد و کاتب این دو را یک مثنوی به حساب آورده و نام سراینده آن را آذر بیگدلی ذکر کرده است.

خط: نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری، کاغذ: فرنگی، جلد: میناکاریِ مذهب، ۳ برگ (۱۶۸ رو - ۱۷۰ پشت)، ۱۵ سطر (۱۴/۵×۸/۵)، اندازه: ۲۹/۵×۱۸/۵ سانتی‌متر

۵. تهران، ملک، شماره نسخه: ۵۰۶۷/۷

آغاز: برابر؛ انجام:

نیست در عالم به جز کوفی قبا پس سخن کوتاه باید اولاً

خط: نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری؛ کاغذ: فستقی آبی، جلد: میشن سبز، ۵ برگ (۲۶۴ رو- ۲۶۴ هامش)، ۲۳ سطر، اندازه: ۳۲/۲×۱۹/۳ سانتی‌متر

۶. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۴۳/۸

خط: نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری، مجدول، کاغذ: سفید و زرد و آبی و صورتی، جلد: تیماج قهوه‌ای، ۳۲ صفحه (۱۹۵-۲۲۶)، ۱۰-۵۰ سطر (۹×۴)، اندازه: ۱۵×۷ سانتی‌متر

۷. قم، مرعشی، شماره نسخه: ۱۴۸۷۱/۷

آغاز: برابر؛ انجام:

چاره‌ساز هر بیچاره‌ای رهنمای کار هر آواره‌ای

۸. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۱۳۱۵۸/۱۲

آغاز: برابر؛ انجام:

هر سخنی صورت راز دل است هر دلی آینه آب و گل است

داد زبانش چه ز گفتن به دل دایره طی کرد که طی السجل

خط: شکسته نستعلیق چلیپا، کاتب: محمدولی، تاریخ کتابت: ۱۲۳۵ هجری قمری، مجدول مذهب مرصع محرر، جلد: تیماج قرمز، ۶ برگ (۷۸ رو- ۸۳ پشت)

۹. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۱۳۴۳۲/۲

آغاز: برابر؛ انجام:

داد زبانش چه ز گفستن بدل دایره طی کرد که طی السجل

خط: نستعلیق، کاتب: کاظم بن محمد، تاریخ کتابت: ۱۲۴۰ هجری قمری، جلد: مقوا، ۱۱ برگ (۴۰ رو- ۵۰ رو)، ۱۰ سطر، اندازه: ۲۰/۵×۱۲/۵ سانتی‌متر
۱۰. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۱۴۱۸۵/۲

آغاز و انجام: برابر

خط: شکسته نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: ۱۱ شوال ۱۲۵۵ هجری قمری، مجدول مذهب مرصع، جلد: تیماج سرخ، ۱۵ برگ (۴۰ رو- ۵۴ رو)، ۶ سطر چلیپایی، اندازه: ۱۴×۷ سانتی‌متر

۱۱. تهران، دایرةالمعارف، شماره نسخه: ۷۹۱/۵

آغاز و انجام: برابر

این نسخه ناقص است چون فقط ۷۹ بیت از این مثنوی ذکر شده است. خط: نستعلیق پخته، کاتب: محمدصادق سرخوش هروی، تاریخ کتابت: ۱۲۶۲ هجری قمری، ۴ برگ (۹۳ رو- ۹۶ پشت)

۱۲. تهران، ملک، شماره نسخه: ۴۸۹۹/۱۱

آغاز و انجام: برابر

این نسخه حدود ۱۹۰ بیت دارد و بیت‌هایی از این مثنوی کتابت نشده است. به نظر می‌رسد کاتب این نسخه بیت‌های عربی و ناخوانا را حذف کرده است.

خط: شکسته نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: ۱۲۶۲ هجری قمری، محل کتابت نسخه: یزد، کاغذ: ترمه اصفهانی، جلد میشن آلبالویی، ۹ برگ (۷۸ رو- ۸۶ رو) ۱۲ سطر، اندازه: ۱۹/۲×۱۱/۹ سانتی‌متر

۱۳. تهران، دایرةالمعارف، شماره نسخه: ۱۸۷/۱۳

آغاز: برابر؛ انجام:

این سخن برگ است و شاخ و برگ نیست چاره بخت سیه جز مرگ نیست
خط: نستعلیق پخته، بدون کاتب، تاریخ کتابت: ۱۲۷۳ هجری قمری، ۲۱۵ بیت، ۵ برگ
(۲۳۳ رو- ۲۳۷ پشت، متن و هامش)

۱۴. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۵۸۴/۲

آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، کاتب: محمدباقر، تاریخ کتابت: ربیع‌الاول ۱۲۹۳ هجری قمری، محل
کتابت نسخه: تهران، مجدول زر و لاجورد، کاغذ: سفید، جلد: تیماج سبز، ۱۰ سطر (۱۲×۶)،
اندازه: ۱۹×۱۴ سانتی‌متر

۱۵. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۱۳۸۱۵/۲

خط: نستعلیق، کاتب: محمدحسن بن محمدرحیم کوهینی تفرشی، تاریخ کتابت: صفر
۱۳۱۰ هجری قمری، جلد: مقوایی، ۳۳ برگ (۳۶ پشت- ۵۸ پشت)، ۱۲ سطر

۱۶. تهران، ملک، شماره نسخه: ۵۶۰۶/۴

آغاز: برابر؛ انجام:

این سخن برگ است و شاخ و برگ نیست چاره بخت سیه جز مرگ نیست
این نسخه حدود ۱۲۰ بیت است. خط: نستعلیق، کاتب: محمود بن محمدعلی، تاریخ
کتابت نسخه: ۱۳۲۱ هجری قمری، کاغذ: فرنگی، جلد: میشن سیاه، ۱۱ برگ (۵۵ ر- ۶۶ ر)،
۱۱ سطر، اندازه: ۲۲/۵×۱۸ سانتی‌متر

۱۷. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۹۳۲۲/۲

آغاز و انجام: برابر

این نسخه همراه با نسخه مثنوی شهنشاها نامه و مثنوی فخریه از آقا صادق در یک
مجموعه تحت عنوان دیوان صادق تفرشی کتابت شده است.

خط: نستعلیق، کاتب: یوسف طرخورانی المسکن متخلص به عاشقعلی، تاریخ کتابت:

دوشنبه ۹ محرم ۱۳۳۴ هجری قمری، جلد: گالینگور مشکی، ۱۱ برگ (۲۹ رو- ۳۹ رو)، ۱۴ سطر، اندازه: ۱۷/۵×۱۱/۵ سانتی‌متر

۱۸. مشهد، رضوی، شماره نسخه: ۴۵۲۶/۲

آغاز: برابر؛ انجام:

نیست در عالم به جز کوفی قبا پس سخن کوتاه باید والرشاد

خط: نستعلیق تحریری، کاتب: محمد بن کاظم بروجردی، تاریخ کتابت: شوال ۱۳۴۱ هجری قمری، کاغذ: فرنگی، جلد: پارچه‌ای، ۹ صفحه (۴۰-۴۸)، اندازه: ۱۶×۱۰ سانتی‌متر

۱۹. تهران، دانشگاه، شماره نسخه: ۵۰۸۶

نویسنده در بین نسخه‌های دانشگاه تهران به نسخه‌ای از سوزوگداز دست یافت که در ابتدای آن با خط قرمز نوشته بود: «سوزوگدازِ گداختهٔ بوتۀ ابتلا و گرفتارشدۀ داغ عشق غربت و جفا، آراستۀ دانش و افاضل معنوی میرزا محمدصادق تفرشی.» این نسخه از نظر تعداد ابیات با دیگر نسخه‌های سوزوگداز متفاوت است چون حدود ۱۱۰ بیت عربی دارد و جمعاً حدود ۲۷۰ بیت دارد. در ابتدای مجموعه، خط و مهر طغرای کاتبی با نام محمدجعفر به چشم می‌خورد که ممکن است کاتب این مثنوی هم ایشان باشد.

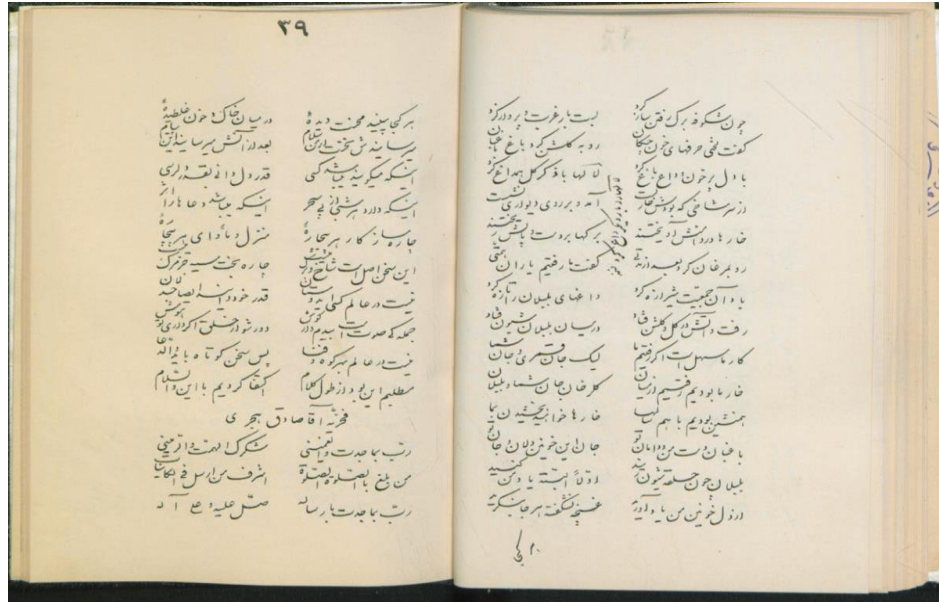
آغاز:

مَعشَرُ العِشاقِ مِنْ أَهْلِ الجَوَى اننی انسْتُ ناراً بِالطَوَى

انجام:

نیست در عالم کسی ای دوستان قدر خود دانیم دیگر در جهان

خط: نستعلیق، کاتب: احتمالاً محمدجعفر، تاریخ کتابت: سوم جمادی‌الاول ۱۲۳۹ هجری قمری

تصویر ۲: صفحه نخست نسخه ۹۳۲۲/۳ مجلس

۳-۷. مثنوی فخریه^۷

این مثنوی بر وزن خسرو و شیرین نظامی (مفتعلن مفتعلن فاعلن: بحر سریع مسدس محذوف) سروده شده است. این مجموعه حدود ۲۱۲ بیت دارد که سه بیت آغازین آن به زبان عربی است. این مثنوی فراخور نامش در مدح و ستایش است که ابتدا به ستایش خداوند پرداخته، سپس نادرشاه را مدح کرده و پس از آن به ستایش علمی و ادبی خود پرداخته است. شاعر در این مثنوی به پیروی از سبک مخزن/الاسرار نظامی شعر سروده است.

آغاز:

رَبِّ بِمَا جُودَتْ وَ أَنْعَمْتَنِي	شُكْرِكَ أَلْهَمْتُ وَ أَلْزَمْتَنِي
رَبِّ بِمَا جُودَتْ بِأَرْسَالِهِ	صَلَّ عَلَيهِ وَعَلَى آلِهِ
مَنْ وَ بَلَّغَ بِصَلَاتِ الصَّلَاتِ	أَشْرَفَ مِنْ أَرْسَلِ فِي الْكَائِنَاتِ

انجام:

داد زبانش چه ز گفتن به دل	دایره طی کرد که طی السجل
---------------------------	--------------------------

[آقابزرگ تهرانی، ۱۳۶۱: ج ۹، ۵۷۸ و ۱۲۹۰ و ج ۱۹، ۲۵۵؛ درایتی، ۱۳۸۹: ج ۷، ۸۸۸؛ منزوی، ۱۳۷۷: ج ۴، ۳۰۱۸]

۱. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۹۳۲۲/۳ (نسخه اساس)

آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، کاتب: یوسف تفرشی طرخورانی المسکن متخلص به عاشقعلی، تاریخ کتابت: دوشنبه ۹ محرم ۱۳۲۴ هجری قمری، جلد: گالینگور، ۸ برگ (۳۹ رو- ۴۶ پشت)، ۱۴ سطر، اندازه: ۱۷/۵×۱/۵ سانتی‌متر

۲. تهران، مفتاح، شماره نسخه: ۱۲۲۳/۴

خط: نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری، قطع: بیاضی ربعی [نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: ۷-۲۱]

۳. تهران، مجلس، شماره نسخه ۵۸۴/۳

آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، کاتب: محمدباقر، تاریخ کتابت: ربیع‌الاول ۱۲۹۳ هجری قمری، محل کتابت نسخه: تهران، مجدول، جلد: تیماج، ۱۰ سطر (۶×۱۲)، اندازه: ۱۹×۱۴ سانتی‌متر

۴. تهران، ملک، شماره نسخه: ۵۶۰۶/۵

آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، کاتب: محمود بن محمدعلی، تاریخ کتابت: ۱۳۲۱ هجری قمری، جلد: میشن، ۱۰ برگ (۶۵ رو- ۷۴ رو)، ۱۱ سطر، اندازه: ۲۲/۵×۱۸ سانتی‌متر

۵. تهران، دانشگاه، شماره نسخه: ۵۱۷۰/۳

آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری، جلد: مقوا، ۳ برگ (۳۹ رو- ۴۱ پشت)، ۱۴ سطر (۷×۱۳۹)، اندازه: ۱۸×۱۲ سانتی‌متر

۷-۴. مثنوی گل و بلبل

این مثنوی بر وزن ترانه‌های باباطاهر (مفاعیلن مفاعیلن فعولن: بحر هزج مسدس محذوف) سروده شده است و ۹۸ بیت دارد. محل سرودن این مثنوی، شهر اصفهان بوده است.

آغاز:

الا ای عندللیب نغمه‌پرداز الا ای با گرفتاران هم‌آواز

انجام:

به یاد آرز من و مظلومی من به حسرت مردن و محرومی من

۱. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۲۱/۷ معیری

آغاز و انجام: برابر

خط: شکسته نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری، مهر: اسدالله بن محمدحسین، جلد: تیماج، ۲۵ صفحه (۱۷۱-۱۹۵)، ۱۱ سطر (۶/۲×۱۰)، اندازه: ۱۵×۹/۸ سانتی‌متر

۲. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۱۳۴۶۳/۲۲

آغاز و انجام: برابر

در این نسخه، مثنوی گل و بلبل در حاشیه نسخه کتابت شده است.

خط: نستعلیق، بدون کاتب، بدون تاریخ، جلد: تیماج مذهب، ۶ صفحه (۳۱۴-۳۱۹)،

اندازه: ۲۷/۵×۱۶ سانتی‌متر

۳. تهران، چهل ستون، شماره نسخه: ۲۱۶ض

آغاز و انجام: برابر

خط: شکسته نستعلیق، بدون کاتب، بدون تاریخ کتابت، قطع: بیاضی

۴. تهران، دانشگاه، شماره نسخه: ۳۴۸۹/۱۹

آغاز و انجام: برابر

در فهرست این نسخه مثنوی گل و بلبل با عنوان «مثنوی هجری» آمده است. خط:

شکسته نستعلیق، بدون کاتب، بدون تاریخ کتابت، جلد: تیماج مذهب، ۴ برگ (۸۳۰-۸۳۳)
۱۵ سطر (۱۱×۷)، اندازه: ۲۱×۱۳ سانتی‌متر
خط: نستعلیق، بدون کاتب، بدون تاریخ کتابت، جلد: تیماج مذهب، ۶ صفحه
(۳۱۴-۳۱۹)، اندازه: ۲۷/۵×۱۶ سانتی‌متر

۵-۷. مثنوی صبانامه

این مثنوی بر وزن مثنوی مولانا جلال‌الدین محمد (فاعلاتن فاعلاتن فاعلن: بحر رمل مسدس محذوف) سروده شده و ۹۵ بیت دارد. موضوع این مثنوی گله و شکایت عاشق (شاعر) از معشوق است. شاعر در این مثنوی بارها نام تخلص شاعری خود (هجری) را آورده است.

آغاز:

یا نسیم الصبح یا خیرالبرید یا غراب الأبک یا نعم الورید
انجام:

شرح این هجران و این خون جگر این زمان بگذار تا وقت دگر
[درایتی، ۱۳۸۹: ج ۷، ۳۸-۳۹؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۳۶۱: ج ۹، ۱۲۹۰؛ درایتی، ۱۳۹۰: ج ۴، ۳۱۴۰]

۱. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۲۱/۹ رهی معیری

آغاز و انجام: برابر

خط: شکسته نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری، مهر: اسدالله بن محمد حسین، کاغذ: فرنگی، جلد: تیماج قهوه‌ای، ۱۰ صفحه (۲۱۴-۲۲۳)، ۱۱ سطر
(۱۰×۶/۲)، اندازه: ۱۵×۹/۸ سانتی‌متر

۲. تهران، مجلس، شماره نسخه: ۲۶۷۵/۲۰

آغاز و انجام: برابر

کاتب: محمدعلی شیرازی، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری، مجدول، ۴ برگ (۶۷۴-۶۷۷)، ابعاد متن ۲۹×۱، اندازه: ۳۳/۵×۲۱/۵ سانتی‌متر

۳. تهران، مفتاح، شماره نسخه: ۱۲۲۳/۵

آغاز و انجام: برابر

خط: شکسته نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ کتابت: قرن ۱۳ هجری قمری، کاغذ: کبود، قطع: بیاضی ربعی [نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: ۲۷۱-۷]

۴. تهران، نوربخش، شماره: ۶۶۳/۳

آغاز و انجام: برابر

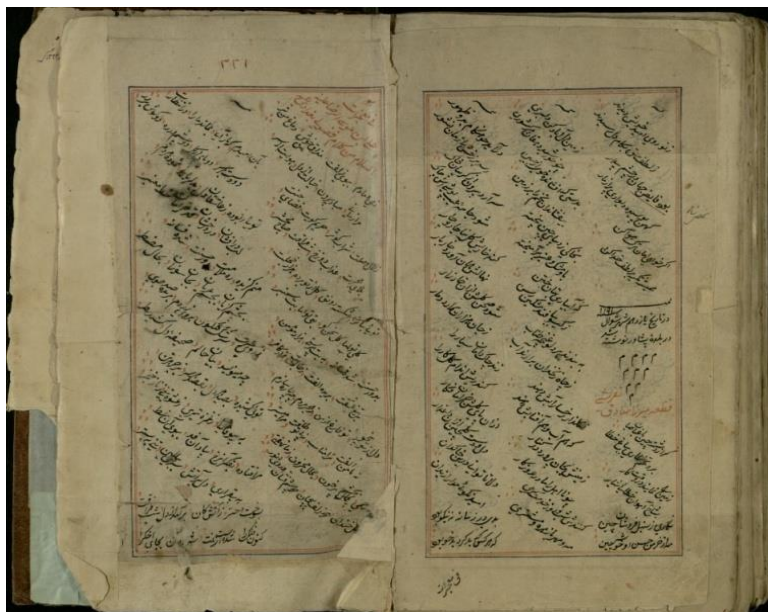
خط: نستعلیق، کاتب: عبدالله پسر رئیس جعفر بندگانی، تاریخ کتابت: ۱۲۴۰ هجری قمری، ۳ برگ (۱۶۰ رو- ۱۶۲ رو)، اندازه: ۲۰/۵×۱۴/۵ سانتی‌متر [نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: ۱۳-۵۲]

۵. تهران، دانش‌سرای عالی، کتابخانه عبدالعظیم خان قریب گرگانی، شماره نسخه:

۸۸/۳

آغاز و انجام: برابر

بدون کاتب، بدون تاریخ کتابت، کاغذ: کبود، قطع: بغلی بیاضی [نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: ۶۲۲-۵]

تصویر ۳: تأثیر اصل گوهر، نسخه ۲۴۴۴ دانشگاه تهران

۶۷. مثنوی تأثیر اصل گوهر

این مثنوی کوتاه بر وزن بوستان سعدی (فعولن فعولن فعولن فعل: بحر متقارب مثنی محذوف) سروده شده است. این نسخه شامل قطعه شعری کوتاه از صادق تفرشی است که در ۱۹ بیت سروده شده است. این چند بیت در مجموعه‌ای از یک کاتب قرن دوازدهمی به نام عبدالکریم نجار باشی سمرقندی به جای مانده است. کاتب در این نسخه، تاریخ کتابت را یازدهم شوال ۱۱۹۲ هجری و مکان کتابت این مثنوی را شهر پیشاور ذکر کرده است. در فهرست‌وارهٔ نسخ خطی ایران، اشاره‌ای مجزا به این نسخه نشده و پژوهشگر اطلاعات نسخه را از بین نسخه‌های دانشگاه تهران یافته و دیگر مشخصات مجموعه (جنگ اشعار) را از فهرست‌واره‌ها به دست آورده است.

آغاز:

گر از دشت چین باغبان صبا برد تخم خاری به دشت خطا (ختا)

انجام:

بدی در زمانه نه نیکو بود که هر کس که بد کرد بد خو بود

– تهران، دانشگاه، شماره نسخه: ۲۴۴۴

خط: نستعلیق، کاتب: عبدالکریم نجار باشی قندهاری، تاریخ کتابت: ۱۱۹۱ هجری قمری، محل کتابت نسخه: پیشاور پاکستان.

۷-۷. مرقومات (شامل چند سروده)

این بخش از سروده‌های صادق تفرشی که شامل دو مثنوی و یک غزل است با عنوان «مرقومه‌جات» یا «مرقومات» کتابت شده است. در صفحه نخست این مجموعه نوشته شده است: «فهرست ما فی هذا المجلد: دیوان میرزا صادق تفرشی متخلص به هجری مشتمل بر تاریخ ایران. مثنویات و غیره (فخریه هجری و مرقومات منظوم هجری) و شمس اللغة...» در این نسخه، پس از مثنوی سوزوگلداز فارسی هجری، کاتب به ذکر تاریخ ولادت دختر خویش (رقیه خانم) به تاریخ ۱۵ ذی‌الحجه ۱۳۳۴ هجری قمری اشاره کرده است. ضمناً بعضی از صفحات نسخه آب خورده و بعضی دیگر سفید و جا افتاده است.

آغاز:

ای نوگل گلشن جوانی ای تازه بهار جاودانی

انجام:

آغاز کنم حکایت تو اظهار کنم شکایت تو

– تهران، دانشگاه، شماره نسخه ۳۵۹۲

خط: شکسته نستعلیق، کاتب: محمدعلی، تاریخ کتابت: ۱۳۳۴ هجری قمری
پژوهشی از سوی پژوهشگران این مقاله با عنوان «مضامین ادبی و مذهبی اشعار آقا صادق هجری تفرشی در دوره قاجاریه» در فصلنامه هنر اسلامی (شماره ۳۸، تابستان ۹۹) به

طبع خواهد رسید. نمونه‌هایی از نسخه‌های تزیینی و آراسته کاتبان دوره قاجاریه:

تصویر ۴: مثنوی شهنشاهنامه، کتابخانه و موزه ملک

تصویر ۵: مثنوی سوزوگداز، کتابخانه مجلس شورا

۸ نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر پس از بررسی نسخه‌های خطی متعلق به صادق هجری تفرشی و مطالعه و بررسی اتفاقات و ابعاد مختلف دوران زندگی شاعر به نتایج زیر دست یافته شد:

- دلیل اصلی بازنگری اشعار صادق هجری تفرشی، وجود اختلافات و اعمال سلیقه کاتبانی است که این نُسخ را کتابت کرده‌اند.
- با وجود اینکه فاصله زمانی شاعر تا عصر حاضر به بیش از ۳۰۰ سال نمی‌گذرد، متأسفانه هیچ‌یک از دست‌نوشته‌های شاعر در دست نیست و احیاناً این نسخه‌ها به دلایلی نامعلوم از بین رفته یا هنوز در کتابخانه‌ای شخصی از نظر پژوهشگران پنهان مانده‌اند.
- صادق تفرشی در خلال بعضی مثنوی‌های خود، غزلی گنجانده است که هیچ‌کس تاکنون به آن‌ها توجهی نکرده است که این روش در نوع خود بدیع و تازه به نظر می‌رسد.

مطلع مثنوی گل و بلبل:

الا ای عن‌دلیب نغمه‌پرداز الا ای با گرفتاران هم‌آواز ...

بیت ۳۲ مثنوی (بیت اول غزل):

که سوزد آسمان تا جان ما را به غربت می‌برد جانان ما را ...

بیت ۳۶ مثنوی (بیت آخر غزل):

حدیث هجر هجری چند گویی که می‌گوید به او هجران ما را؟

- دلیل زیاد بودن بعضی از نسخه‌های شعری صادق تفرشی این است که در دوره قاجار، کاتبان بسیاری به کتابت نسخه‌های خطی علاقه‌مند بودند^۸ که حتی کوچک‌ترین اطلاعاتی از شعر و ادبیات نداشته‌اند.

- از بررسی‌های ابعاد زندگانی صادق تفرشی درمی‌یابیم که وی بیش از آنکه شاعر باشد، یک حکیم و عارف دوران خود بوده است و این شهرت به قدری بوده که پادشاه ایران (نادرشاه افشار) وی را به‌عنوان معلم فرزند خویش برمی‌گزیند.

- اگرچه صادق تفرشی از عمر شصت و اند ساله خود فقط دوازده سال در دوره نادری زیسته است و همه رشد و بالندگی و حتی پختگی وی در عصر صفویه بوده، آن‌قدر این دوران بر زندگی وی تأثیرگذار بوده است که همه او را شاعر دوره نادری می‌دانند.

- با توجه به دوران زندگانی صادق تفرشی (۱۰۹۵ تا ۱۱۶۰ق) که هم اواخر دوران صفویه و هم در دوره نادری را درک کرده، باید وی را پیش از شاعرانی همچون مشتاق اصفهانی و هاتف اصفهانی و... یکی از پیشگامان «سبک بازگشت ادبی» به شمار آوریم.

پی‌نوشت‌ها

۱. غیر فرازنده این چرخ و بس روی نیارم به در هیچ کس ...

۲. صادق که به هرزه رنج برده است به خاک هرگز نفسی خوش ن‌شمرده است به خاک

«به گفتن مثنوی بیشتر مایل بود، به اسم تخلص می‌فرمود و رباعی نیز می‌گفته. صحبتش مکرر اتفاق افتاد» (آذر بیگدلی، ۱۳۳۷: ج ۱، ۳۸۷).

۳. حدیث هجر هجری چند گویی که می‌گوید به او هجران ما را؟

۴. شروع دوره بازگشت ادبی از اواخر عصر افشاری و اوایل دوره زندیه (نیمه دوم قرن دوازدهم) است.

۵. در بررسی نسخه‌های اشعار آقا صادق، نسخه‌های زیادی در کتابخانه‌های مختلف در دسترس نویسنده قرار گرفت. چون ذکر همه نسخه‌های به اطلاع کلام و مقالات می‌انجامید، در این مقاله فقط به بعضی از آن‌ها که به نظر نویسنده مهم‌تر بود، اشاره شد.

۶. این مثنوی به اهتمام مرحوم گلچین معانی در مجله دانشکده ادبیات مشهد (شماره ۳، ۲۳-۵۱) به چاپ رسیده است.

۷. این مثنوی به کوشش احمد نصیری‌فرد در گنجینه بهارستان، بخش ادبیات فارسی (ج ۱، ۳۴۵-۳۵۵) به چاپ رسیده است.

منابع

۱. آذر بیگدلی، لطفعلی بن آقاخان (۱۳۳۷)، آتشکده آذر، به کوشش سید جعفر شهیدی، تهران: نشر بین‌الملل (وابسته به سازمان تبلیغات).

۲. افشار، ایرج و دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۰-۱۳۴۱)، درباره نسخه‌های خطی (جلد دوم)، تهران: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

۳. — (۱۳۷۱)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک (وابسته به آستان قدس) جلد ۹، تهران: چاپخانه بهمن.

۴. تهرانی، آقابرگ (۱۳۶۱-۱۴۰۳ق)، الذریعة الی تصانیف الشیعه، بیروت: انتشارات دار الاضواء.

۵. جهان‌بخش، جويا (۱۳۹۰)، **راهنمای تصحيح متون**، ج ۳، تهران: انتشارات ميراث مکتوب.
۶. حسینی اشکوری، سيد احمد (۱۳۸۰)، **فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیای میراث اسلامی (جلد دوم)**، قم: چاپ مسرور.
۷. دانش‌پژوه، محمدتقی و افشار، ایرج (۱۳۵۳)، **نسخه‌های خطی (دفتر هفتم)**، نشریه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد.
۸. سحاب، ابوالقاسم (۱۳۲۷)، «مقاله شعراي گمنام: آقاصادق تفرشی متخلص به هجری»، تهران: مجله یادگار، سال پنجم، شماره ۶ و ۷، ۹۲-۱۰۰.
۹. درایتی، مصطفی (۱۳۹۰)، **فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)**، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
۱۰. — (۱۳۸۹)، **دست‌نوشته‌های ایران (دنا)**، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۱۱. صدرایی خویی، علی (۱۳۷۷)، **فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (با نظارت عبدالحسین حائری)**، (جلد ۳۸)، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
۱۲. گلچین معانی، احمد (۱۳۴۶)، «مقاله آتشکده آقا صادق تفرشی و مثنوی آذر»، مشهد: مجله دانشکده ادبیات مشهد، سال سوم، شماره ۱، ۲۳-۴۲.
۱۳. منزوی، احمد (۱۳۷۷)، **فهرست نسخه‌های خطی مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی (جلد ۱)**، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۴. واله داغستانی، علیقلی (۱۳۸۴ش)، **تذکره ریاض الشعرا**، تصحیح سید محسن ناجی نصرآبادی، چ ۱، تهران: انتشارات اساطیر.
۱۵. هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۵)، **تاریخ روضةالصفای نادری (جلد ۸)**، صفویان و افشاریان، تصحیح جمشید کیان‌فر، تهران: نشر اساطیر.

